

Цвіркун Наталія Юріївна,

кандидат юридичних наук

(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.222.4 (477)

## ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИХ НАСЛІДКІВ ВІД БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

*В даній статті проаналізовано зміст суспільно небезпечних наслідків та шкоди від злочинного безгосподарського використання земель цінностям, які охороняються кримінальним законом. У зв'язку із заподіянням екологічної шкоди ґрунтовому покриву та іншим екосистемам внаслідок безгосподарського використання земель, було розглянуте питання щодо можливості її обчислення.*

**Ключові слова:** тривале зниження або втрата родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту

*В данной статье проанализировано содержание общественно опасных последствий и вреда преступного бесхозяйственного использованием земель ценностям, которые охраняются уголовным законом. В связи с причинением экологического ущерба почвенному покрову и другим экосистемам вследствие бесхозяйственного использования земель, был рассмотрен вопрос о возможности её вычисления.*

**Ключевые слова:** длительное снижение или потеря плодородия, вывод земель из сельскохозяйственного оборота, смыв гумусного слоя, нарушение структуры почвы

*This article examines the meaning of socially dangerous consequences and harm from criminal Wasteful land use values protected by criminal law. In connection with causing environmental damage soil cover and other ecosystems due Wasteful land use were considered the possibility of its calculation.*

**Keywords:** prolonged decline or loss of fertility, withdrawal of land from agricultural use, washing humus layer of soil structure

Суспільна небезпечність будь-якого злочину полягає в тому, що діяння, яке посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, викликає в них певні негативні зміни [1, с. 232]. Суспільно небезпечні наслідки визначаються як шкода, що заподіюється злочинним діянням цінностям, які охороняються кримінальним законом.

Вчинення безгосподарського використання земель передбачає диспозицією ст. 254 КК України настання певних суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з тим, що даний злочин має матеріальний склад, він буде вважатися закінченим лише з моменту встановлення факту тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту. Безгосподарське використання земель сільськогосподарського призначення може

мати кримінально-правове значення лише тоді, коли воно призводить до непоправного порушення екологічних зв'язків в природі. Йдеться, скажімо, про можливість засмічення, заболочування, утворення зсувів та ярів на значних та особливо цінних територіях сільськогосподарського призначення, тощо. Ці зміни можуть простежуватися на різних рівнях – від локального (руйнування, ушкодження екосистем у вигляді руйнування чи істотного ушкодження цінних та особливо цінних ландшафтів) до глобального (небезпечні зміни біосфери у вигляді глобальної деградації та опустелювання земель).

Тому, перш ніж перейти до аналізу та характеристики ознак суспільно небезпечних наслідків від безгосподарського використання земель, необхідно зазначити, що на сьогоднішній день якість та продуктивність земель понижуються з кожним роком, що свідчить про те, що існуючі тепер типи землекористування завдають значної шкоди ґрунтовому покриву і природі в цілому. Варто зазначити, що шкода від безгосподарського використання земель, як і від більшості екологічних злочинів має неоднозначний, складний та важкопоновлюваний характер, переважно спрямований у майбутнє, що не завжди дає змогу використовувати для неї точні критерії обчислення [2, с. 271]. Шкода, яка завдається безгосподарським використанням земель, може бути і екологічною (шкода різним екосистемам), і економічною (шкода землі як об'єкту господарювання) [3, с. 120].

Щодо суспільно небезпечного наслідку у вигляді «тривалого зниження родючості», то В. К. Матвійчук під цим поняттям розуміє зниження здатності ґрунту продукувати (формувати) врожай будь-якої сільськогосподарської культури тривалий час, залежно від типу ґрунту, коли вирощування сільськогосподарських культур стає екологічно недоцільним (наближається до критичної відмітки нерентабельності), та від конкретних обставин справи [4, с. 248]. І. В. Самощенко у своєму коментарі до ст. 254 КК визначає «тривале зниження родючості земель» як зниження здатності земель, їх врожайності протягом трьох і більше років [5, с. 683]. У свою чергу, А. М. Шульга розуміє під тривалим зниженням родючості тимчасову неможливість використання відповідної ділянки земель сільськогосподарського призначення за своїм цільовим призначенням (вирощування сільськогосподарських культур, випасання худоби) [6].

З такими міркуваннями можна погодитися, адже вони доповнюють одне одне, але, на нашу думку, необхідним є уточнення про те, що цей наслідок є результатом людської негативної діяльності, а не природного процесу. Крім цього, на переконання В. К. Матвійчука стосовно законодавчої неточності термінології,

який ретельно розглянув наслідки злочинного безгосподарського використання земель, в даному випадку необхідно використовувати термін «ґрунти» замість «землі» [4, с. 247]. На його думку, застосування авторами терміна «три роки або більше» надто довільне. Цей термін може встановлюватися по кожній конкретній справі, залежно від наведених нами факторів і конкретних обставин справи. Вірною є думка й про те, що наведені положення мають знайти місце у відповідній постанові Пленуму Верховного суду України. А. М. Шульга також зазначає, що неможливо говорити про якийсь конкретно визначений термін, на який знижується родючість, тому що він залежить від багатьох показників, зокрема, типу ґрунту, природно-кліматичних умов, виду господарської діяльності, яка здійснюється на відповідних площах [6]. Вдалою вбачається думка вчених щодо визначення зниження родючості як зменшення здатності землі задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для нормального їх розвитку [7, с. 48]. Отже, під зниженням родючості, на нашу думку, слід розуміти тривале зменшення корисних властивостей земель сільськогосподарського призначення, необхідних для її використання за цільовим призначенням, на період до повного відновлення цих властивостей.

Щодо ознаки «втрата родючості земель», то існують такі погляди в кримінально-правовій літературі: 1) це суттєве зниження властивості землі або повна втрата їх продуктивності по вирощуванні сільськогосподарських культур [5, с. 683]; 2) значне зниження властивостей земель, що тягне за собою втрату їх здатності продукувати урожай [4, с. 248]. Так, дійсно, можна погодитися із зазначеними тлумаченнями ознаки «втрати родючості земель», але з певними уточненнями, а саме – що поновлення родючого шару ґрунту потребує суттєвих матеріальних затрат. Найбільш вдалим є визначення А. М. Шульги, де «втрата родючості земель» – це стан ґрунтового покриву, який характеризується неможливістю використовувати земельну ділянку земель сільськогосподарського призначення за цільовим призначенням, наприклад, здійснювати діяльність щодо вирощування сільськогосподарських культур, а також випасу худоби внаслідок втрати ґрунтом своєї продуктивності [6].

Так, вчені-ґрунтознавці стверджують, що стан родючості ґрунтів щороку погіршується, і в останні десятиліття констатується факт не збереження й відтворення родючості ґрунтів, а їх втрати. Недотримання основних законів землеробства в останні роки, роздрібнення полів на паї, надмірна розораність угідь, недотримання науково обґрунтованих сівозмін, розширення посівів енергонасиченими культурами, зменшення бобових культур

у сівозмінах призвели до зниження вмісту рухомих сполук поживних речовин, зменшення вмісту гумусу в ґрунтах всіх ґрунтово-кліматичних зон, підвищення кислотності ґрунтів [8]. Варто зазначити, що втрата родючості може відбуватися як на деякий час, так і назавжди. Це залежить від інтенсивності негативного впливу на ґрунтовий покрив, природно-кліматичних умов, виду господарської діяльності, типів ґрунту, тощо.

Виведення земель із сільськогосподарського обороту – це один суспільно небезпечний наслідок безгосподарського використання земель, зміст якого полягає в тому, що землі сільськогосподарського призначення доводяться до такого стану, коли їх неможливо використовувати за цільовим призначенням [6]. З приводу роз'яснення цього наслідку в юридичній літературі є й такі погляди: 1) це тимчасове припинення (консервація) використання земель внаслідок доведення ґрунтів до деградації, яка не дає можливості для відтворення їх природних властивостей і використання для вирощування сільськогосподарських культур [5, с. 683]; 2) це тимчасове припинення (консервація, спричинена механічною, фізичною, хімічною, фізико-хімічною, біологічною, гідромеліоративною та іншою деградацією ґрунтів) використання земель або вилучення земель із використання назавжди внаслідок приведення їх у такий стан, при якому вони не можуть бути використані для вирощування сільськогосподарських культур через їх засолення, ерозію, забруднення, отруєння тощо або внаслідок екологічної збитковості їх використання за цільовим призначенням внаслідок негативного діяння людини [4, с. 248–249]; 3) це викликано процесами, пов'язаними з не лише утратою родючості ґрунтів, але й утворенням ярів, зсувів тощо [9, с. 629–674]. Отже, усі перелічені точки зору є доцільними, не суперечать одна одній. Щодо третьої точки зору, то, дійсно, причинами виведення земель із сільськогосподарського обороту може бути не тільки сама по собі негативна антропогенна діяльність, а й така діяльність у сполученні з природними факторами.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель», консервація земель означає припинення господарського використання на визначений термін та залуження або залісення деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно та економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, на яких неможливо одержувати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я; деградація ґрунтів – погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів. Вбачається, що під виведенням земель із сільськогосподарського обороту слід

розуміти вимушену консервацію або вилучення земель із сільськогосподарського використання внаслідок їх деградації [10].

Такий наслідок як змивання гумусного шару означає втрату ґрунтом органічної маси, необхідної для рослинності, через незабезпечення або неналежне забезпечення гідротехнічних заходів захисту ґрунтів [6]. В. К. Матвійчук наголошує, що змивання гумусного шару може також відбуватися просто змиванням горизонту і не внаслідок використання земель сільськогосподарського призначення. Він пропонує наступне роз'яснення такого наслідку як змивання гумусного шару – це таке використання земель, при якому внаслідок неправильного зрошування, недотримання правил догляду за іригаційними спорудами тощо змивається верхній шар ґрунту або з нього потоками води вимивається перегній або просто умисне змивання гумусного шару для використання землі за іншим призначенням [4, с. 249]. Є такі думки з цього приводу – це видалення органічної складової частини ґрунту, яка утворилась у процесі біохімічного розпаду рослинних і тваринних решток та формує його родючість [11, с. 802]. Дане роз'яснення вважається переконливим та обґрунтованим. Отже, під змиванням гумусного шару необхідно розуміти видалення надмірною кількістю води верхнього родючого шару ґрунту, в якому зосереджені основні запаси гумусу.

Судова практика свідчить, що часто землевласники та землекористувачі вчиняють безгосподарське використання земель шляхом обладнання на земельних ділянках сільськогосподарського призначення штучних ставків чи водосховищ без спеціального дозволу на зміну цільового призначення внаслідок затоплення земель відбувається змивання гумусного шару, виведення земель із сільськогосподарського обороту, чим заподіюється шкода державі, довкіллю, тощо.

У зв'язку з широким розвитком зрошування земель все більшого значення набуває іригаційна ерозія ґрунтів. Причинами розвитку цього виду ерозії є невиконання протиерозійних заходів, невідповідність рекомендованих режимів зрошення існуючим меліоративним умовам, невиконання планувальних робіт, введення земель без проектних обґрунтувань, порушення режимів зрошення і технології проведення поливів, відсутність необхідних гідротехнічних споруд на зрошувальній мережі. Шкода від іригаційної ерозії багатогранна: зменшується родючий гумусовий горизонт, вимиваються поживні речовини і насіння, погіршується якість сільськогосподарської продукції, значно знижується родючість ґрунту. В еродованих ґрунтах змінюється якісний склад гумусу, вони характеризуються втратою структури, високою щільністю, низькою водопроникністю і вологоємністю [12].

Щодо порушення структури ґрунту існують такі судження: одні автори під цим розуміють зміну його механічного та технічного складу під впливом надмірного антропогенного навантаження, водної і вітрової ерозії, забруднення, що призводить до втрати (повної або часткової) родючості ґрунту [5, с. 683], другі – негативне діяння людини, що викликає зміну форм і розмірів ґрунтових агрегатів внаслідок зміни у ґрунті його механічного та хімічного складу, яка впливає на фізичні та водні властивості ґрунту, внаслідок чого ґрунт втрачає (повністю або частково) властивості засобу сільськогосподарського виробництва [4, с. 249], треті – природне чи антропогенне спрощення ґрунтового покриву, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій родючого шару ґрунту та інших органічно пов'язаних із ним природних компонентів [7, с. 48].

В ґрунтознавчій літературі сказано, що порушення ґрунтів – складний комплекс антропогенних і природних процесів зміни фізико-хімічних і механічних характеристик ґрунту. Як правило, першою причиною порушення ґрунтів є процеси, ініційовані діяльністю людини (це, наприклад, механічна обробка ґрунтів, трансформація шарів землі в будівництві, переущільнення ґрунтів унаслідок діяльності транспорту, випасання худоби, зрошення або інші зміни режиму ґрунтових і поверхневих вод, забруднення ґрунтів та ін.). Результати цих первинних змін можуть багаторазово посилюватися під впливом природних чинників, наприклад, вітру, дощових потоків тощо [13]. У разі порушення хоча б однієї структурної складової ґрунтового покриву (мінеральні та органічні речовини, ґрунтове повітря, водний розчин, мікроорганізми, рослини, тощо) порушується вся структура, що може призвести до погіршення або взагалі до повної втрати родючості земель сільськогосподарського призначення із подальшим виведенням цих земель із сільськогосподарського обороту, а у майбутньому – до повної деградації та опустелювання. Отже, під порушенням структури ґрунту слід розуміти зміну фізико-хімічних та механічних характеристик ґрунту під впливом надмірного антропогенного навантаження, внаслідок чого втрачаються його корисні властивості, необхідні для використання земель за цільовим призначенням.

Так, у зв'язку із заподіянням екологічної шкоди ґрунтовому покриву та іншим екосистемам внаслідок безгосподарського використання земель постає питання про необхідність її обчислення. Обчислення екологічної шкоди дозволяє визначити рівень матеріальних витрат на відновлення первинного стану ґрунтового покриву та запобігання виникненню більш небезпечних наслідків. Проблема способів обчислення екологічного збитку в юриди-

чній літературі майже не досліджена, але вона має серйозне теоретичне та практичне значення. С. Б. Гавриш припускає, що в її основі лежать три аспекти: оцінка стану навколишнього природного середовища, нормування антропогенного впливу й оцінка збитку [2, с. 274]. У нашому випадку в основу визначення відповідних показників повинна бути покладена оцінка екологічного стану земель. Така можливість законодавчо закріплена і може бути реалізована завдяки моніторингу земель і ґрунтів – системі, що проводиться з метою своєчасного виявлення зміни стану земель та властивостей ґрунтів, оцінки здійснення заходів щодо охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів, попередження впливу негативних процесів і ліквідації наслідків цього впливу. Крім цього, в розділі V Закону України «Про охорону земель» закріплено державні стандарти та нормативи в галузі охорони земель (серед них і нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах, і нормативи показників деградації земель та ґрунтів, тощо). Розмір екологічного збитку повинен обчислюватися з урахуванням даних нормативів та стандартів.

Оцінка таких збитків дається судом з урахуванням вищевказаних аспектів на основі даних екологічної експертизи. Поряд з цим, біологічний збиток може мати і вартісну оцінку, визначатися кількістю і якістю негативних змін, що настали [2, с. 275] (витрати на заходи щодо відновлення стану еродованих, деградованих і порушених земель та ін.). Включення до суми екологічного збитку вартості робіт з відновлення об'єкта природи, як зазначається в літературі, виявляється принциповим, важливим і необхідним у всіх справах про відшкодування великомасштабних збитків природі [14].

Для визначення розрахунку розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам, громадянам-власникам земельних ділянок Державною інспекцією з контролю за використанням і охороною земель та її територіальними органами на підставі матеріалів обстежень земельних ділянок, проведених відповідно до Порядку виконання земельно-кадастрових робіт та надання послуг на платній основі державними органами земельних ресурсів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1.11.2000 р. № 1619, використовується Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963) [15].

Завдання шкоди нормальному якісному стану ґрунтового покриву земель унеможливило забезпечення використання земель за цільовим призначенням – у сільськогосподарському виробництві. Вчиняючи безгосподарське використання земель, завдаються екологічні та економічні збитки, адже земля одночасно виконує екологічну і господарську функцію, включена до економічного обороту, не випадаючи з природного кругообігу речовин у природі.

### Список використаних джерел:

1. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов [та ін.]; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ-Харків : Юрінком Інтер – Право, 2002. – 416 с.
2. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства) / Гавриш С. Б. – Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – 633 с.
3. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шульга Андрій Михайлович. – Х., 2004. – 207 с.
4. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. – К. : «Азимут України», 2005. – 464 с.
5. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш [та ін.]; за заг. ред. В. Т. Маларенка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одісей», 2004. – 1152 с.
6. Шульга А. М. Коментар до ст. 254 КК України / А. М. Шульга // Законодавство України : науково-практичні коментарі. – 2005. – №6. – С. 62-70
7. Митрофанов І. І. Злочини проти довкілля: навчальний посібник / І. І. Митрофанов, А. М. Питула. – Суми : Університетська книга, 2010. – 205 с.
8. Дацько Л. В. Родючість ґрунтів потребує охорони [Електронний ресурс] / Л. В. Дацько, О. Демидов, В. О. Греков. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/1396-rodyuchist-runtiv-potrebuje-oxoroni>
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. Л. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Каннон, 2001. – 1104 с.
10. Про охорону земель: закон України від 19.06.2003 № 962 – VI // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431
11. Мельник М. І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк; 7-ме вид., переробл. та допов. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.
12. Писаренко В. М. Агроекологія: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / В. М. Писаренко, П. В. Писаренко, В. В. Писаренко. –



Полтава. – 2008. – Режим доступу: <http://www.agromage.com/agroek.php>

13. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Харківській області у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecodepart.kharkov.ua/archives/849>

14. Корнилов В. Н. Возмещение крупномасштабного ущерба, причиняемого объектам природы / В. Н. Корнилов, А. А. Субботин // Сов. гос. и право. – 1987. – №6. – С. 67-73.

15. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: постанова КМ України від 25.07.2007 № 963 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 55. – Ст. 2221.

---

*Стаття надійшла до редакції 22.04.2013*

---